

ŠETAROVA, NASELJE OB ROBU PROSTORSKEGA RAZVOJA

UDK 711.3 (497.4 Šetarova)
COBISS 1.02 pregl. znanstveni članek
prejeto 1911.2008

A VILLAGE ON THE FRINGES OF A SPATIAL DEVELOPMENT

izvleček

Načrtovanje prostora in urbanizem nista načina urejanja, ki veljata le v mestih, tudi ruralna območja potrebujejo smotno oblikovanje prostora in tehtno usklajevanje potreb in danosti okolja. Ne morem si zamisliti, da bi bila katera koli vas ali zaselek v Sloveniji brez veljavnega prostorskega načrta ali donedavnega modnega PUPa. Šetarova je v tem pogledu prav to – pozabljena vas v Slovenskih goricah, ki se je namerno ali nezavedno izmikala sodobnemu prostorskemu načrtovanju, vlaganju v javno infrastrukturo in urejanju javnega prostora. Končna podoba vasi ima značilnosti dveh obdobij: medvojno (1920–40) in obdobje poznih 70-ih let 20. st. Izraznost vasi je precej zgovoren podatek o razvoju vasi in institucionalnim ukvarjanjem z razvojem. Ocenjevati ali je to dobro ali slabo ni smiselno, veliko večjo vrednost ima strategija razvoja vasi, ki lahko sloni na izkušnjah drugih primerov in upoštevanju vplivnega območja vasi.

Skupno zemljišče - gmajna je nosilec razvoja celotne vasi. Trenutna funkcija pašnika z vasjo ima nekaj razvojnih možnosti. Uvajanje novih dejavnosti, ki so sprva naravnane kot smotna in učinkovita raba prostora, nima le najboljših rezultatov. Brez upoštevanja ekonomike prostora bo potencialni prostor postal ovira v razvoju. Zgolj kapitalskim pogojem naklonjeno upravljanje lahko močno krni kulturni in turistični razvoj naselja.

Razvoj v prostoru ni vezan le na takojšnje rezultate – to so le končni rezultati nematerialnih dejavnikov, kamor štejem kulturne vrednote, dejavnosti ljudi, naravno krajino in dobro načrtovano strategijo.

ključne besede:

Šetarova, prostorski razvoj, trg, strategija, razvojni scenariji, kmetijstvo, živinoreja

abstract

The countryside and rural areas also need appropriate planning and the well-conceived harmonisation of various needs and environmental conditions. I cannot imagine any village or hamlet in Slovenia without a valid spatial plan. In this regard, Šetarova is precisely that - an abandoned village in Slovenske gorice, which aptly, purposefully or inadvertently, depending on one's vantage point, dodged contemporary spatial planning, investment in public infrastructure and the regulation of public space. The final picture of the village is characterised by two periods: the interwar period and the period of late 70' and of the 20th century. The way in which the village expresses itself through an artistic image of two periods is rather eloquent of its development and institutional involvement in development. There is no point in estimating whether this is good or bad. What is much more valuable is a strategy for the village's development based on experience from other cases and on consideration of the influential area of the village. Village land, i.e. common land, has the development potential of the whole village. The actual function of the pastureland may be changed. The introduction of new functions which at first are seen as appropriate and efficient land uses produces not only the best results. Without taking into account the economics of space, a potential space may become an impediment to development. Management favourable only to the conditions of investment may considerably curtail the cultural and tourist development of the settlement, which I show by outlining possible scenarios. Spatial development is linked not only to tangible results such as houses, car parks, public illumination... These are only the final results of immaterial factors which comprise cultural values, people's activity, natural landscape and well-planned strategy.

key words:

Šetarova, spatial development, square, hedge, strategy, development scenarios

Problematika

Razvoj vsakega območja z naseljem je možen le na osnovi analize stanja in ovrednotenja možnosti urejanja. Osnovni problem pri obravnavi prostora in podajanju pobud urejanja je v razumevanju razlike med urejanjem in razvojem. Urejanje prostora temelji na upoštevanju potreb prebivalcev in je v skladu z veljavnimi merili v stroki (prostorska zakonodaja, primeri dobre prakse, življenjski standard). Razvoj območja presega okvirje urejanja in zajema vizije o prihodnosti, ki so pretvorjene v strateški prostorski načrt razvoja območja. To področje ureja tudi zakon o prostorskem načrtovanju [ZPNačrt, 2007]. Splošni okvir problematike urejanja prostora se ohranja od naloge do naloge – ta okvir urejajo zakoni in standardi. Posebnost problematike je v prostorski unikatnosti, kjer se splošno veljavna načela zakonodaje aplicirajo v praksi. Aplikativni del urejanja prostora ne more biti le tehnično opredeljen v okviru zakonodaje, temveč mora presegati te okvirje – le tako bo naravnan razvojno, ne le urejevalno. Na tej prevojni točki je proces urejanja sprejemanja razvojnih pobud v prostoru nezadosten. Prostorski razvoj ni nujno povezan z novogradnjami, razvoj je odvisen od kvalitete družbenih vsebin, ki so ali bodo vključene v naselje.

Navkljub dokaj natančni opredelitvi vključevanja javnosti pri postopkih sprejemanja prostorskih dokumentov [ZPNačrt, 2007: člen 50, 60, 90], se dogajajo proceduralne napake.

Proceduralne napake se odražajo v poplavi nastajajočih lokalnih ljudskih iniciativ: Občina Kranjska Gora – pozidava območja v naselju Gozd Martuljek, Občina Radovljica – gradnja igralnice, območje Krasa – gradnja večjih spalnih naselij ob obstoječih zaselkih. Iskanje meje med zdravim razumom in apriornem nasprotovanjem spremembam brez utemeljitev je naloga pravnikov in psihologov. Pomembneje kot ločevanje med utemeljenim in neutemeljenim nasprotovanjem je spoznanje, da nedvomno primanjkuje dodatne komunikacije med vpletenimi. Vmesni člen pri sprejemanju lokalnih občinskih prostorskih dokumentov (strategije, OPN, OPPN) so lahko tematske arhitekturne urbanistične delavnice.

Arhitekturne urbanistične delavnice lahko pripomorejo k jasnejši predstavi o prostorskem razvoju na obravnavanem območju. Poleg formalno določene vloge prostorskih načrtovalcev, urbanistov in arhitektov je institut delavnice dodatni proces v okviru načrtovanja razvoja v prostoru. Arhitekturne delavnice temeljijo na sodelovanju med naročnikom (občina, krajevna skupnost, lokalna akcijska skupina, zasebniki), mentorji, študenti in lokalnim prebivalstvom. Mentorji in udeleženci so v vlogi mediatorja med dvema strankama. Mediatorska vloga temelji na vpeljavi dodatnega neformalnega komunikacijskega kanala med upravnimi institucijami in prebivalci. Prav neformalnost sporočanja lastnih predstav o razvoju in lastnih prostorskih potreb lahko privede do boljšega

razumevanja problematike in tudi hkratnega terenskega usklajevanja interesov. Pridobljene informacije na terenu in s strani naročnikov so uporabljene za izdelavo posameznih predlogov razvoja obravnavanega območja, tako pridobljeni predlogi se lahko v celoti ali po posameznih delih vključijo v prostorske dokumente.

Namen obravnave problematike in preveritve hipoteze je v prikazu ekonomike v postopkih oblikovanja prostora na praktičnem primeru razvoja naselja z vplivi upravljanja s skupnimi zemljišči.

Vas Šetarova je naselje stanovanjskih hiš in kmečkih gospodarstev v Slovenskih goricah v občini Lenart. Vas se nahaja na poplavnem polju med reko Globovnico na severu in reko Pesnico na jugu. Globovnica teče po južnem robu mesta Lenart in napaja pretočno jezero oz. umetni vodni zbiralnik Radehova. Reka Pesnica na obravnavanem območju nima vodnega zbiralnika, poplavno potencialno območje je meliorirano s sistemom kanalov (razbremenilniki ob večjem vodostaju). Obe reki sta v preteklosti poplavljali območje in vplivali na razvoj vasi. Vas je životarila na polju in je bila prezrta pri uvajanju novih prostorskih konceptov preteklosti, npr.: stihijska pozidava podeželja z uvoženimi tipskimi projekti enodružinskih objektov; postavitve orkestrorov zadružnih domov in silosov. Šetarova je manjkala tudi pri učni uri uvajanja velikih farm (npr.: Logatec, Zasip pri Bledu, Vodice pri Ljubljani). Na severnem robu območja vasi se nahaja manjša farma, a je ostala le pri osnovni postavitvi hlevov. Farma ni doživela širitve dejavnosti in je tako ostala v svojem osnovnem območju.

Tipologija naselja je niz odprtih vrst objektov, pravokotnih na komunikacijsko linijo; po strukturi je to gručasto naselje v ravninskem svetu. Naselje je oblikovano v loku z eno glavno vaško ulico, na katero se pripenjajo dovozi k objektom. Morfološka enota ni strogo urbanistično oblikovana, vseeno pa prevladuje skladnost med stavbnimi masami, oblikovanjem arhitekturnih elementov in postavitvami objektov v prostor. Iz oblike naselja sklepam, da je bila prvotna glavna cesta speljana skozi naselje, ki je na blagi vzpetini. Pozneje, sredi 60-ih let, je bila izvedena nova obvozna cesta na zahodu naselja.

Hipoteza

Pri načrtovanju strategije je nujna aplikativna projekcija dogodkov, ki se lahko zgodijo. Projekcija dogodkov mora temeljiti na variantnih rešitvah, ki se odražajo v jasni predstavitvi, ki je razumljiva tudi širši javnosti. Prostorski razvoj brez vključevanja lokalnega prebivalstva ni razvoj je le urejanje prostora za potrebe upravljanja s prostorom. Neformalna komunikacija v okviru arhitekturne delavnice lahko izpostavi dodatno razumevanje prostorske. Vse to je del ekonomike prostorskega načrtovanja.

Ekonomika v procesu prostorskega načrtovanja je analitična metoda, ki je uporabna za zasnovo in oblikovanje razvojnih scenarijev razvoja naselja.

Predlagano hipotezo bom preveril na primeru vasi Šetarova z obravnavo naselja in predstavitvijo razvojnih scenarijev v grafiki, ki presega veljavne zakonske okvire. Artikulacija razvojnih teženj v obliki risbe zahteva od načrtovalca več

truda, večjo angažiranost pri pojasnjevanju določil in tudi iskanje večje verodostojnosti med naročnikom in strankami v postopku. Torej ne gre za nove tehnike, gre le za jasen premik pri komuniciranju z javnostjo. Ves ta grafični ansambel se že uporablja pri načrtovanju posameznih objektov za znanega naročnika.

Predlagani način bi moral biti del zakonodaje, ki ureja načrtovanje prostora in določa načine javne razgrnitve ter organizacije t. i. krajevnih zborov ali posvetov. Poleg prednosti ima predlagan način tudi svojo drugo plat, ko preveč preudicira prihodnost in se morda, kot taka niti ne bo izvedla. Prostor ni neskončen, je dokončen. Izhajajoč iz prostora, ki ga natančno opisuje naravoslovje, smo prešli na področje družbenih dogodkov in pravne stroke. Arhitekt torej ni le načrtovalec, je odvetnik prostora, ljudi in gospodarstva.

Načini dela

Za kvalitetnejše oblikovanje razvojnih scenarijev je potreben čim širši oris o dejanskega stanja. Na osnovi podatkov se izvajajo predstavitevne in analitične metode:

Oris in predstavitve naselja, kar pomeni da je naselje predstavljeno s statističnimi podatki (zgodovinsko ozadje, demografski podatki, površine, število objektov, razdelitev objektov po namembnosti).

Grafična predstavitev naselja od celote do detajla (kartografski podatki, infrastruktura, oblikovanje stavbnih mas, arhitekturni elementi).

Strnjene ugotovitve postopno prehajajo iz praktičnega v teoretični okvir, kjer se izvaja medsebojna primerjava obstoječih ugotovitev in vrednotenje kombinacij – predstavitev problematike. Kot primer navajam projekte urejanja naselja Dovje in urejanje vaškega trga [Dalla Valle, Zupančič, 2001] ali Predloge za skladnejše oblikovanje počitniškega doma SŽ v Kranjski Gori [UIRS, 1998]. V procesu analize hkrati že nastaja model o razvoju prostora, ki ga primerjamo s sorodnimi primeri iz teorije načrtovanja in oblikovanja prostora. Komparacija modelov privede do pogojnih scenarijev razvoja, ki so potrebni dodatnega vrednotenja in ocene dejavnikov. Na tej stopnji je nujno potrebno sodelovanje z domačini in drugimi strokovnimi službami (koncesionarji infrastrukture, varstvenimi službami in zavodi, občinskimi službami). Ob zaključku te stopnje se oblikujejo možni izvedljivi scenariji razvoja, ki jih oblikujemo kot smernice razvoja in so vključene v strategijo prostorskega razvoja. Do tu govorim o ekonomiki v procesu prostorskega načrtovanja, od tu naprej je aktivno vključena še politika odločanja in sprejemanja lokalne prostorske zakonodaje.

Obravnavano območje

V okviru obravnavanega območja se nahajajo naslednje morfološke enote (od juga proti severu):

- Zavrh - vas na grebenu gričevnatega območja,
- reka Pesnica, kmetijske površine,
- naselje Šetarova,
- večje območje skupnih zemljišč v zasebni lasti – Gmajna,
- prašičja farma - odmaknjena prostorska enota ob lokalni cesti,

- avtocesta MB – Lendava in
- jezero Radehova – vodni zbiralnik na reki Globovnici.

Vas

Stanovanjski objekti so postavljeni prečno ali vzdolžno glede na potek ceste, prevladujočega vzorca ni opaziti, drži le, da objekti v drugačnih legah (odklon med objektom in cesto) niso prisotni. Višinski gabariti naselja so usklajeni in zajemajo pritličje ter mansardo (P+M). Podkletenih objektov ni zaradi neugodnih razmer na obravnavanem območju – višina podtalnice in dejanska poplavna ogroženost.

Na osnovi kartografskih podatkov in terenskega ogleda je razvidno, da je v vasi 49 objektov: 20 stanovanjskih objektov in 29 gospodarskih objektov (hlevi s seniki, garaže, lope). V vasi se ukvarjajo z govedorejo, prašičerejo in oddajanjem mleka. Stanovanjski objekti so praviloma bližje cesti, v notranjosti podolgovate parcele domačije so gospodarski objekti. Servisnih oz. gospodarskih objektov je v okviru domačij več (dva do trije). Glede na to, da je v vasi večje število govedi kot ljudi, so hlevi s seniki večji oz. daljši kot stanovanjski objekti. Velikosti gospodarskih objektov ne določa zgolj število živali, temveč še prostori za shrambo krme (podstreha), prostori ali nadstreški za hrambo delovnih strojev in orodja. Nekateri objekti se zaključujejo s koruznjaki. Nizanje dodatnih prostorov hlevov je linearno – vzdolžno s slemenom – kar botruje razmeroma dolgim objektom do 25 m ali več. Širitev objektov v globino ni smiselna, kajti zahteva večje konstrukcijske napore (debeline zidov, večje dimenzije lesenih konstrukcij). Podaljševanje vzdolžno s slemenom je ekonomično, prečni razpon strešne konstrukcije se ohranja oz. je obvladljiv s poznanimi tesarskimi spoji. Samorastniško naselje nudi še nekaj parcel, ki bi jih lahko namenili pozidavi in zgostitvi naselja. Predlagana zgoštitev nima večjega vpliva na delovanje naselja, niti ne posega v veduto naselja, hkrati pa le zapolni vmesne neizkoriščene prostore naselja.

V vasi je pet aktivnih kmečkih gospodarstev. Pogovor z domačini je pokazal, da se zanimanje za govedorejo zmanjšuje. V nadaljnjih nekaj letih pričakujem upad govedoreje na eno samo kmetijo (podatek pridobljen na osnovi razgovorov z domačini). Izginjanje dejavnosti živinoreje ima lahko negativne posledice na prihodnji razvoj naselja in medsebojne odnose med vaščani. Dnevna ali tedenska migracija v druga mesta, mladi tedensko migrirajo v mesta študija ali poklicne šole, zaposleni dnevno migrirajo v okoliška mesta (Lenart, Maribor, Lendava). Starejši oz. upokojenci ali kmetje ostajajo doma, mnogi zaradi starosti ali bolezni ne morejo opravljati dejavnosti. Pobude o razvoju vasi so skromne. V okviru terenskega dela se je izkazalo, da je med domačini največja ovira – slaba medsebojna komunikacija. Največ izmenjave idej in razmišljanj o razvoju smo zasledili med aktivnimi kmeti v vasi – mlekarji. Ti se dnevno srečujejo ob skupni paši govedi na gmajni in ob jutranji predaji mleka. Izvajanje skupne paše ne pomeni aktivne paše, temveč je to jutranji sprevod živali na območje gmajne in večerno vračanje živali v hleve. Jasno je bila izražena želja po strnitvi potreb domačinov in boljšem oblikovanju vaškega prostora s poslušom za razvoj, ki bo omogočal preživetje vasi.

Gmajna

Vas ima na svojem vzhodnem delu območje skupne zemlje, ki jo uporabljajo za pašo govedi. Gmajna je večje ravninsko območje z dobrimi 37 hektari pašnih površin. Območje je vpeto med dva melioracijska kanala in je v skupni lasti - zasebnikov. Ureditev območja ni zgolj v zasebnem interesu, temveč je tudi v javnem interesu, saj vpliva na razvoj kraja in obliko kulturne krajine. Območje je neločljivo povezano z naseljem in je del prostorske ekonomike v vernakularni arhitekturi, kar pomeni, da drug brez drugega ne delujeta pravilno. Srenjska zemlja je nastala na osnovi spoznanja, da je v ekstremnih pogojih in nujnih potrebah sodelovanje nujno. Vernakularna ekonomika je sodelovanje za preživetje s skrbjo za posameznika. Z vidika teorije ekonomije je taka organizacija enaka delniški družbi z združevanjem posameznih enot v nov sistem, ki je temeljiteje in kompleksnejše organiziran. Višja stopnja organiziranosti zahteva večjo kulturno angažiranost posameznika, ki zaradi sodelovanja z drugimi pridobi več kot bi sam lahko dosegel.

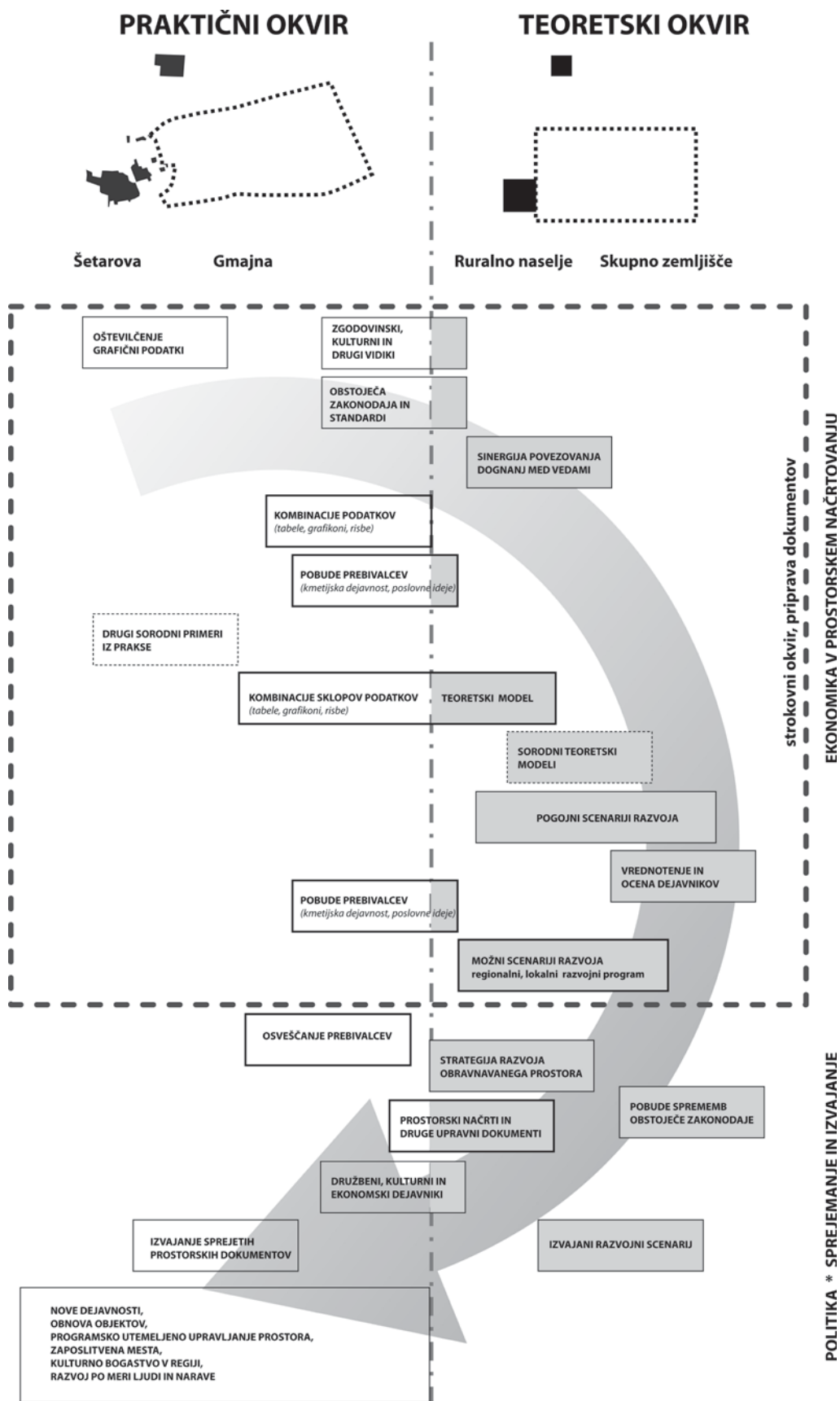
V teh časih svobodne trgovine in prostega pretoka kapitala je skupno lastništvo zemljišč na bazičnem nivoju vredno pohvale (bazično razumem kot v prosti dogovorno organizirani obliki). Na tem mestu šteje skupnost več kot posameznik in želja za skupni boljši je intenzivneje prisotna. Skupina lastnikov je sedaj povezana v formalno združenje Agrarna skupnost Gmajna in tako lažje komunicira z upravnimi službami (davčni uradi, kmetijska zbornica, MK RS, občinska uprava). Skupna skrb zahteva dobro opredelitev načina delovanja in razumevanje vrednot skupine lastnikov. Vrednote sprva niso zapisane na papirju, so razumljene in sprejete med lastniki, vrednote določajo način bivanja in razumevanja medsebojnih relacij. Šele kasnejša formalno pravna ureditev skupnosti je zahtevala pisno opredelitev in klasifikacijo dejavnosti. Tako je Gmajna razumljena kot območje za pašo (šetarovske) govedi in občasno tudi drugih živali (prašiči).

Območje je zaradi melioracije manj poplavno ogroženo. Ob vodnih kanalih manjkajo pasovi nizkega grmičevja in manjša drevesa. Sovpadanje kadrov pogleda, kjer ni zelenih prekinitev med bližnjo in daljno strnjeno pozidavo, opazovalca navdaja z občutkom, da je prostor nasičen z objekti. Vedute dajejo občutek nasičenosti prostora z objekti, ki ga lahko omilimo z vpeljavo zelenih pasov. Taki pasovi zelenja imajo več funkcij in so tudi gospodarsko upravičeni. Ne gre le likovni krajinski dodatek, temveč ima pomembno vlogo pri dojetanju prostora in organiziranju dejavnosti. Temu v prid potrjuje tudi pogovor z domačini Šetarove: z melioracijo so ciklus poplav Pesnice umirili. Z izgubo zelenih pasov nizkega in srednjega rastja so izgubili senco in dobili močnejši lokalni veter. Ob teh pasovih so se zadrževale krave in s pridom izkoriščale senco.

Območje ne potrebuje večjih prostorskih ukrepov, smiselno bi bilo izvesti ozelenitev ob melioracijskih kanalih in utrditev servisnih poti po robu območja ter povečati število prestopnih točk preko kanalov.

Farma

Območje farme zavzema dobra 2 hektara površine, na območju farme je 10 večjih podolgovatih objektov z dvokapno

Skica 1: Shema metode ekonomike.

Sketch 1: Scheme of methods of economics in spatial planning.

streho. Objekti so medsebojno vzporedni in orientirani v smeri S – J. Objekti so enoetažni brez kleti ali mansarde. Centralna komunikacijska os napaja vse objekte. Zasnova območja nakazuje širitev območja z novimi objekti v smeri proti vzhodu. V primeru proste reje živali je možna širitev proti severu in delno proti vzhodu. Farma se nahaja na blagi vzpetini med naseljem Šetarova in novo AC povezavo med Mariborom in Lendavo. Zaradi vizualne izpostavljenosti objektov se v pogledu iz vasi Šetarova proti mestu Lenart dogaja "lepljenje kadrov" in s tem povečuje vizualno degradiranost območja. Farma je oddaljena 170 m od trase AC in cca 370m od naselja (prve hiše).

Avtocesta in jezero Radehova

Avtocesta (v nadaljevanju AC) je bila dograjena v letu 2008, trasa ceste poteka tesno ob jezeru Radehova. Taka izvedba AC dokaj neugodno vpliva na rekreacijske poti in površine ob jezeru. Krajan vasi Šetarova so izpostavili, da so zaradi AC ostali brez dostopa do jezera in objezerske sprehajalne poti. Poleg ostre ločnice (AC trasa) med jezerom in drugimi površinami je AC močno posega v veduto pogleda med mestom Lenart in drugimi naselji južno od trase AC – predvsem Šetarova in Zavrh.

Izguba dostopa do rekreacijskega prostora zaradi tranzitnih poti ni sprejemljiva, ob snovanju razvoja območja je nujen premislek o povrnitvi ali drugi alternativni rešitvi problematike. Rekreacijske površine so nujne za kvalitetnejše bivanje. Načeloma niso namenjene le eni skupini uporabnikov, temveč lahko zadostijo tudi drugim potrebam (botanični vrtovi, igrišča, tek, kolesarjenje). Ne nazadnje so tovrstne površine zanimive tudi za živali – kar lahko označim da dodatno krepitev biotske raznovrstnosti, ki ima smisel na območju intenzivnega kmetijstva.

Skladnost naselja

Kaj ima vas Šetarova, česar druge vasi nimajo? Ima svojo posebnost – skupno zemljišče, ki ga upravljajo domačini. Prav to skupno zemljišče in odročnost naselja sta vplivala na razvoj javnega prostora naselja. Razvoj ni bil le prostorski, šlo je za organizacijo pašnega režima, skupnega upravljanja s prostorom in hkrati z razvojem medsebojnega komuniciranja med vaščani. Prostorski razvoj ni bil načrten, vse se je bolj ali manj dogodilo in izvajalo v skladu s potrebami. Vas v bistvu deluje kot pašna skupnost, kjer velja strog urnik: jutranja paša, pozno popoldne prihod s paše, delo z živino in zgodaj zjutraj oddaja mleka, dnevnemu ciklu se pridružuje občasno skupno vzdrževanje ograd in poti. Na osnovi tega urnika se je neformalno, bolj zaradi potrebe, izoblikoval skupni prostor vasi. Izoblikovanje skupnega javnega prostora ni dokončno, a ima uporabljani prostor jasno antropološko vrednost. Formalno gre za razširitev ceste nekje na sredini vasi. Ob pregledu tega prostora lahko opredelim naslednje elemente:

pot – cesta,

odprt in pregleden prostor – razširitev ceste zaradi bližnjega križišča,

funkcionalni objekt – garaža,

religiozni objekt – kapelica nasproti funkcionalnega objekta,

vertikala – namesto tradicionalnega zvonika ali vaške lipe je to električni drog z gnezdom štokrelj,

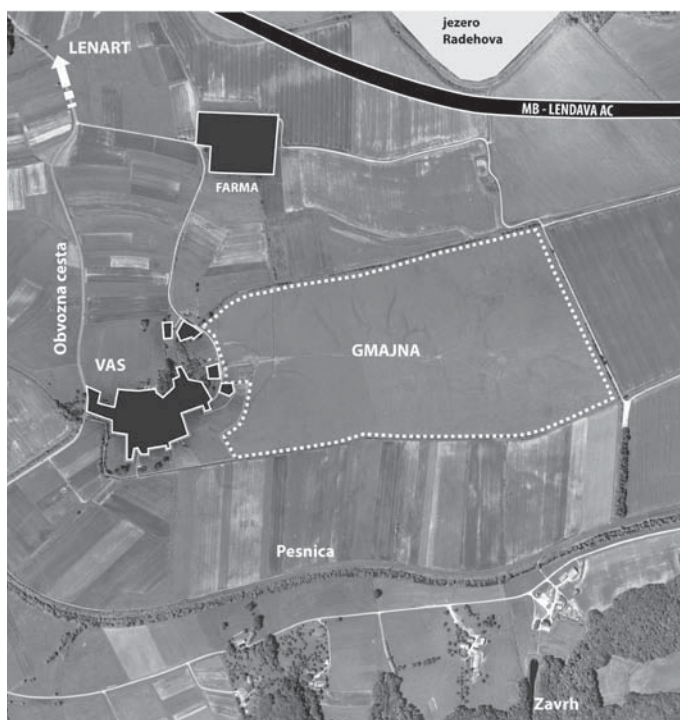
centralna lokacija – približno enaka oddaljenost med skrajnimi robovi vasi,

omejenost prostora – posamezni stanovanjski objekti ga omejujejo in določajo.

Opazovalec trga sprva ne prepozna, šele ob pogovoru z domačini se podoba skupnega prostora oriše v dokaj enotni sliki naselja. Domačini pogrešajo še urbano opremo – klop, smetnjak, javno razsvetljavo in morda izboljššan cestni profil (odvodnjavanje, tlaki ...). Lokaciji manjkajo še javni objekti – gostilna, trgovina in pokrit javni prostor, ki bi imel dvojno funkcijo: hramba mleka na suhem, srečevanje ljudi ob drugih dogodkih (praznovanja vaščanov, jubilejna srečanja, kulturno-družabni dogodki). Območje je namenjeno srečevanju odraslih oz. starejših.

Razvoj kraja

Potencial za nove dejavnosti je v prostorski ubranosti med naseljem, gmajno, farmo in drugimi morfološki enotami. Klasično kmetijstvo v vasi zamira, vaščani se starajo in mladi odhajajo v mesto, kjer so pogoji za uspeh v sodobnem svetu ugodnejši. Trend upadanja dejavnosti bo vplival tudi na nove pogoje ali želje vaščanov. Ureditve Gmajne in farme v smislu pravnih določil in načinov upravljanja lahko privede do različnih rezultatov. V osnovi si nihče od udeležencev ne želi slabšati kvalitete bivanja ali škodovati kraju oz. okoljskim prebivalcem,

Slika 1: Prikaz širšega območja vasi Šetarova. Območje je zanimivo strukturirano na morfološke enote, kjer zasledimo drobljenje celote na manjše enote v smeri od zunaj proti navznoter.

Figure 1: Representation of the wider area of the village of Šetarova. The area is structured in an interesting way into morphological units, whereby the breakdown of the whole into smaller units from outside inwards is pursued.

vendar odločitve o razvoju niso le enoznačne, saj jih spremljajo še stranski učinki. Vsega ni mogoče predvideti, osvetlitev nekaterih poti razvoja omogoča le boljše pripravljenost na dogodke, ki jim bodo podobni.

Pri zasnovi strategije razvoja velja slediti načelu zveznosti in postopnosti (evolucija), ki zajema celovitejše preglede konceptov razvoja in jih opredeljuje po principu scenarijev. Predstavljeni sta dva možna načina razvoja območja Gmajne in farme kot generatorja, ki bi vplivala tudi na razvoj naselja:

- negativni možni način: kot postopno opuščanje kmetijskih dejavnosti,
- pozitivni možni način: živi muzej na prostem z načrtnim ohranjanjem dosedanjega pašnega režima z uvedbo kulturnega turizma.

Negativni scenarij: Opustitev dejavnosti

Ob opustitvi dejavnosti se ponuja osnovni scenarij – otopelost družbe, brez strateške usmeritve na nivoju občine in z minimalno angažiranostjo vseh vpletenih. Stanje skupnih zemljišč ostane nespremenjeno. Dialog med krajanji je prekinjen, glavni vzrok je v nezmožnosti presejanja sosedskih nasprotovanj. Ob posameznih pobudah aktivnih posameznikov se nasprotja predstav o skupnih zemljiščih vedno bolj poglobljajo. Zaradi splošnega nestrinjanja in pasivne vloge občinske uprave, ki nima pripravljenih predlogov gospodarskih pobud, se z večletnim prerekanjem zamegljuje vizija prostorskega razvoja.

Slika 2: Gmajna – gozd kot oblika rezervacije površin za bodoče generacije. Povečana biotska raznovrstnost krajine ali gozdna steza za terenska vozila – uničevanje okolja zaradi ekonomije.

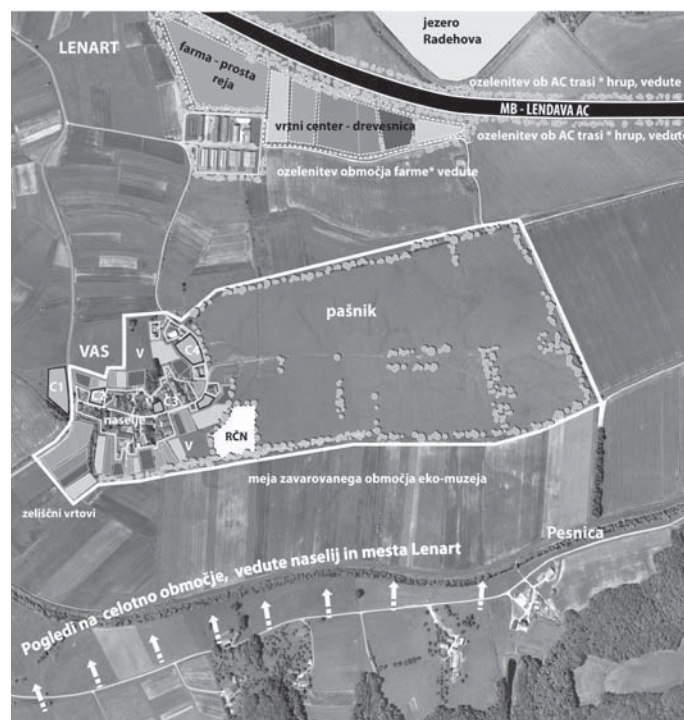
Figure 2: Common – the forest as a form of reservation of areas for future generations. Enhanced biotic diversity or SUV's off-road area – economy as environmental threat.

Na koncu prisilnega dialoga krajanji pridejo do sklepa, da območje s komasacijo razdelijo med lastnike oz. dediče lastnikov. Zatika se pri delitvi zemljišč in iskanju dedičev, kar še dodatno premika datum rešitve v prihodnost.

Zaradi nejasnih razmerij med lastniki in oviranjem upravljanja z območjem se površine počasi zaraščajo z nižjim grmičevjem in posameznimi drevesi. V obdobju nekaj let (10 do 15 let) Gmajna postane gozd. Z vidika kulturne krajine pomeni zaraščanje polja nazadovanje in pomik k naravni krajini, kjer prevladuje zakon narave in samoorganizacije ekosistema. Zemljišče je tako za nedoločen čas ohranjeno za bodoče generacije.

Scenarij nič ima dvojno vlogo, kratkoročno pomeni izgubo znanja o ekonomiki skupnega prostora, izgubo kulturnih vrednot, ki so veljale v vasi. Vas je začasno izgubila potencialno površino, ki bi lahko pozitivno vplivala na prostorski razvoj naselja. Ostali so le spomin med vaščani, zapisi etnologov in posamezne fotografije o bogatem vaškem sodelovanju. Z vidika načela o ohranjanju in kreptitvi biotske raznovrstnosti je nova pridobitev gozdne površine na ravninskem območju dobrodošla. Gozd je ekosistem, ki izboljšuje razmerje med intenzivno izrabo okoliških. V gozdu se zadržuje vlaga, preprečuje erozijo in v sliki kraja je gozd dobra zelena tapeta, ki zakriva pogled proti novi avtocesti.

Ekonomsko gledano je območje gozda prešlo iz aktivne uporabe v pasivno uporabo površine, kar opredeljujem kot rezervacijo sredstev (zemljišča), ki se tudi obrestuje (letni

Slika 3: Šetarova – Gmajna – farma - Lenart, ekomuzej kot način življenja. Vas se ohranja, dnevni ciklusi predstav življenja na vasi. Kulturni turizem je glavna dejavnost domačinov.

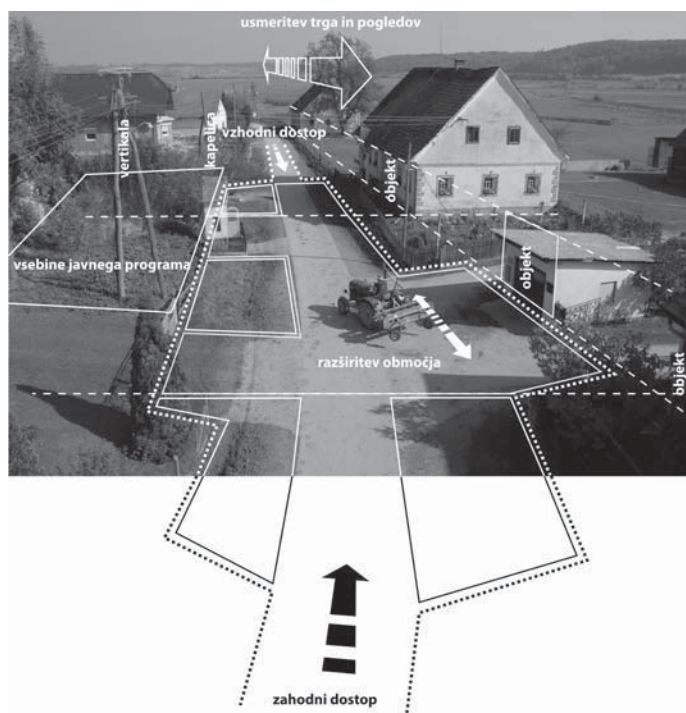
Figure 3: Šetarova – common – farm – Lenart, eco-museum as a way of life. The village has been preserved, cyclic scenes of daily life in the village. Cultural tourism is the residents' principal activity.

prirastek lesa za namene kurjave). Posledično bi gozd postal naravna banka, ki vaščanom omogoča zniževanje stroškov ogrevanja.

Skrajni negativni odnos od površin gmajne se razvije z uvajanjem novih turističnih produktov, kjer je naravno okolje le nosilec spornih človeških dejavnosti: adrenalinski park s plezanjem na drevesa in z gradnjo naravnih začasnih bivališč ali pa park za preskuse terenskih vozil. S tem bi prosta podjetniška logika območje močno degradirala z namenom zabave in utemeljitvijo, da je to za kraj dobičkonosna dejavnost. Podobno usodo doživlja gozd v bližini Tivolija v Ljubljani, kjer podjetniška logika izigrava predpise in postopke inšpekcijskih služb.

Scenarij opuščanja dejavnosti in zaraščanja območja gmajne ima lahko trajne negativne posledice na razvoj celotnega območja. Sprva pozitivni učinki zaraščanja večjega območja v ravninskem delu se lahko ob kratkoročnih pobudah o izkoriščanju območja diametralno spremenijo. Negativne posledice niso le v ogroženosti okolja, temveč je razvoj naselja v okviru sonaravne oblikovanja prostora nemogoč. Naselje s takim scenarijem izgubi potencial razvoja in ne more zagotoviti območja za ureditev javne infrastrukture, finančno podhranjena gospodinjstva ne vidijo perspektive in vas se začenja prazniti.

Slika 4: Prostor "pratrga". Prvi pogoj je izpolnjen – vaščani ga prepoznajo kot njihov vaški prostor, kjer se lahko srečajo drug z drugim. Lokacija ima skoraj vse elemente, ki jih lahko štejemo k lokaciji javnega skupnega prostora. Manjkata ureditev površin in namestitve urbane opreme.

Figure 4: Space of the "proto-square". The first condition is fulfilled – the villagers recognise it as a space of their own, where they can meet. The location possesses almost all the elements which make up a public common space. What is missing is the arrangement of the area and urban elements.

Živi muzej na prostem

Živi muzej na prostem se ob pregledu prostorskih in zgodovinskih dejavnikov izraža kot izvedljiva variantna rešitev za naselje. Osnovni predlog je tak, da bi naselje v celoti zaščitili (vaščani bi imeli prost vstop in izstop) kot spomeniško območje. Zavod za varstvo kulturne dediščine prepozna kvalitete naselja in etnološko bogastvo kraja. Z aktivnim sodelovanjem z občinsko upravo, domačini in lokalno turistično organizacijo kraj kandidira za domača in EU sredstva za razvoj podeželja. Izvedejo se dodatni arhitekturni konservatorski projekti, ki bodo zagotavljali verodostojno obnovo v okviru kulturno varstvenih pogojev. Ob tem prostorskem udeleženstvu raznih služb potrebuje vas dober poslovni načrt, ki zajema vizijo muzeja na prostem kot šole za bodoče generacije.

V vasi, ki postane živi delujoči muzej na prostem, se dnevno odvija cikel prireditvev, kjer lahko obiskovalci vidijo načine bivanja in dela v preteklosti. Muzejski kulturni aktivni turizem predstavlja novo zagonsko moč za vaščane, ki prepoznajo kvalitete kraja. Šetarova postane lenarški vrt izobraževanja, kamor bodo zahajali vrtci, osnovne šole in poklicne kmetijske šole. Prav te sočasne dejavnosti bodo lahko zagotavljale stabilnost delovanja in zaposlitve, saj predlagane dejavnosti nikakor niso monokulturne, temveč pokrivajo več področij. Dejavnost gojenja zelišč se lahko opravlja tudi kot dejavnost z delno zaposlitvijo. Tako zasnovan projekt lahko zagotovi osnovni finančni minimum mladim, ki tako ohranijo svoje študijske obveznosti ali druge dejavnosti.

In kje je tu arhitektura? Praktično je porinjena v ozadje, struktura razvoja ne temelji samo na pozidavi, ampak predvsem na dobri usklajenosti dejavnosti. Arhitektura bo nastajala na osnovi družbenih dogodkov in potreb – zgostitev naselja z novogradnjami, ureditev cestnega inventarja, preureditev obstoječih gospodarskih objektov v skladišča pridelkov, standardizacija procesov (ISO standardi, HCCAP), urejanje robnih delov naselja, ureditev uvozov v naselje in k posameznim domačijam. Ob vzpostavitvi eko muzeja kot prostorskega režima delovanja potrebuje vas primerno oblikovan vstop z parkiriščem in objekti z javnim programom (gostinski del, nastanitev izven roba zaščitene območja).

Šetarova bi z vpeljavo koncepta odprtega muzejskega naselja z nastanitvenimi možnostmi lahko postala javni prostor, kjer bi se odvijale kmečke kulinarične delavnice, intenzivni tečaji o načinu življenja ali izobraževanja o načinu preživetja po načelu sonaravnega razvoja (kapnica, ravnanje s posevki, izbira gradiv za gradnjo objektov, načrtovanje kmetovanja, sadno drevje). Z vidika arhitekture bi lahko bili uvedeni tečaji gradnje z naravnimi gradivi iz lokalnega okolja (kamen, les, glina, opeka, slama).

Nastanitvene kapacitete se nahajajo v mestu Lenart – tako se mesto Lenart približa vasi Šetarova. Naselje ima še nekaj prostih parcel, ki bi jih bilo smiselno zapolniti z novimi objekti, ki so programsko in oblikovno usklajeni s sliko naselja.

Uvedba režima aktivnega upravljanja s celotno vasjo, kjer prebivalci dejansko živijo, bi zahtevala intenzivno angažiranost vseh vaščanov, institucij in drugih strank v fazi razvoja. Vas nikakor ne sme postati muzejska enklava z neživljenjskimi pravnimi in administrativnimi pogoji. Ob tem gmajna ostane

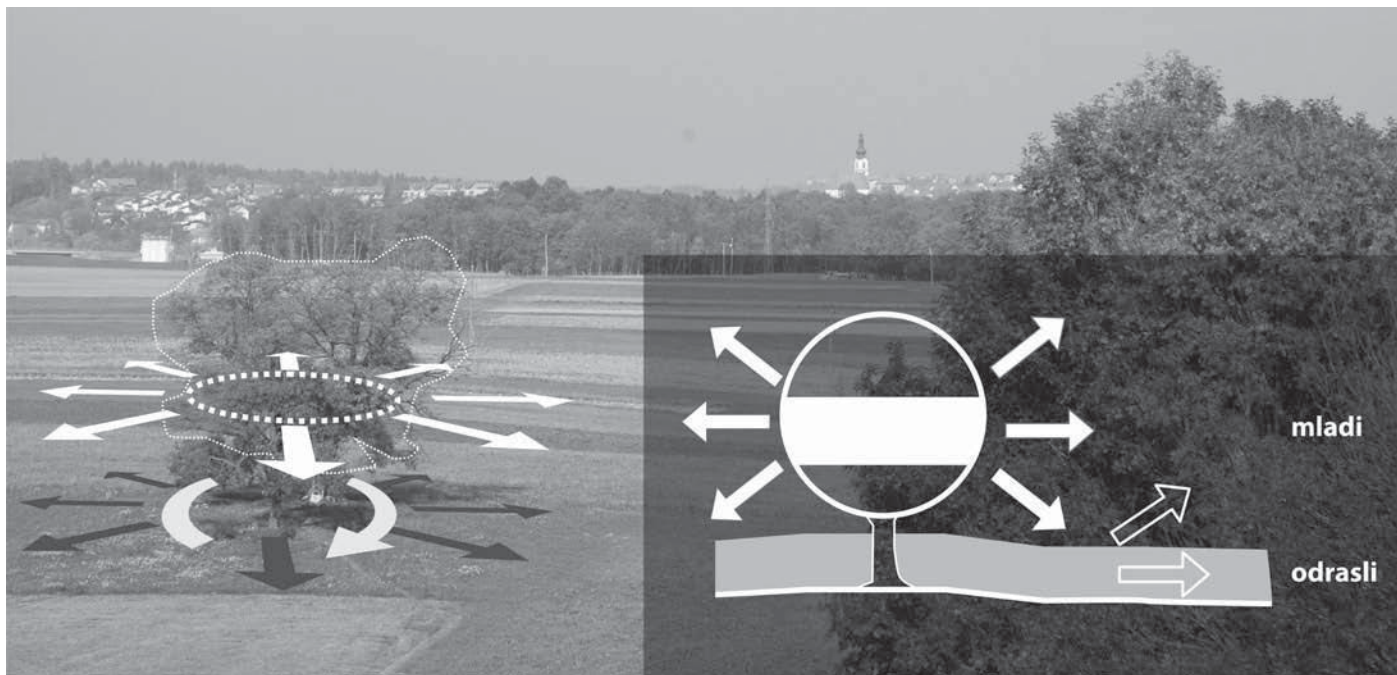
taka kot je in je del zgodbe o Šetarovi. Bistveni nosilci snovanja, uresničitve in upravljanja ekomuzejev so lokalne skupnosti in lokalno prebivalstvo. Prav aktivno vključevanje lokalnega prebivalstva v delovanje ekomuzejev je bistvenega pomena za uresničevanje njihovega poslanstva [Sketelj, 2008:6]. Identiteta kraja, kulture Slovenskih goric bi bila s tem institucionalizirana in formalizirana. Tu ne gre le za vloge dolžnosti do uprave, temveč tudi za jasno opredeljene finančne tokove ob potrebnih obnovah, posodobitvah ali vpeljavih novih dodatnih podjetniških pobud. Delovanje živega muzeja zagotavlja tudi dobro opredeljena vloga med javnim in zasebnim kapitalom – z uvedbo podjetniške obrtne zbornice v okviru muzeja. Zbornica ima vlogo povezovalne organizacije in deluje v okviru kodeksa delovanja na osnovi vizije razvoja območja.

Vas potrebuje tudi smiselno rešitev gospodinjskih in kmetijskih odpadkov. Oddaljenost od drugih naselij onemogoča racionalno izvedbo kanalizacijskega sistema. Smiselna rešitev je v izdelavi rastlinske čistilne naprave na območju Gmajne. Za celotno naselje pomeni taka zasnova prečiščevanja odpadnih vod najcenejšo rešitev, hkrati pa ponuja zasnovo biotopa, kjer so avtohtone rastline. RČN vpliva na večje biotsko bogastvo, mikroklimo in povečuje ekonomsko vrednost naselja [povzeto po Griessler Bulc, Vrhovšek, 2007:17].

Pri tem predlogu razvoja naselja moram poudariti, da je največjega pomena jasno opredeljena vizija naselja s sodelovanjem z mestom Lenart in jasno orisana vloga domačinov (prebivalcev) v vasi. Ekološka pridelava še ni zagotovilo uspešnosti, je pa dober začetek. Usmerjena ekološka pridelava ali vzgajanje avtohtonih sadnih vrst ali zelišč ima ugodne možnosti razvoja. Z vidika ohranitve kulturne krajine

je predlog sprejemljiv, kajti predlog ne posega v robne dele območja in jih ohranja oz. revitalizira z uvajanjem zelenih pasov. Z vpeljavo ekstenzivnega kmetijstva obstaja dobra možnost povratka mladih ljudi nazaj domov. Trg ekoloških produktov še ni zadostno razvit, predvsem ima težave pri prepoznavnosti med obilico konkurenčnih znamk iz tujine. Občina Lenart trenutno še nima izrazite strateške usmeritve, na kateri bi gradila samopodobo. Razmislek o usmeritvi občine k sadjarstvu in vinogradništvu, ki ju dopolnjuje vzgajanje zelišč, sloni na obstoječih dejavnostih. Zelišča, vzgojena brez uporabe pesticidov, se lahko uporabljajo za potrebe farmacevtskih družb ali za potrebe proizvodnje čajev, za domačo uporabo in uporabo za pripravo zdravih obokov v vrtcih in šolah.

Ekološka pridelava zahteva večje finančne vložke za zagon dejavnosti kot intenzivna pridelava, predvsem na račun osveščanja domačinov in izobraževanja celotne skupnosti. Potreben je napor pri javnih razpisih in kandidaturah za sredstva v okviru Lokalnih akcijskih skupin (LAS). Zanesljivost in uspešnost dejavnosti je močno odvisna od klimatskih pogojev do pravno formalnih okvirov organiziranja posameznikov v sklopu dejavnosti. Intenzivna pridelava predvideva začetni večji vložek, ki ima malodane zagotovljen uspeh – le slediti je treba navodilom proizvajalcev strojne opreme. Intenzivna pridelava je torej sistematizirana in se hitreje industrijsko odzove potrebam trga. Ekstenzivna proizvodnja v kmetijstvu ni samoumevno zapisana uspehu, zato potrebuje osveščene kadre, ki ob spremembah lahko učinkoviteje ukrepajo. Ekstenzivnost ima prednost pred intenzivno dejavnostjo v tem, da ima manjše režijske stroške, delo je fizično bolj zahtevno in se izvaja brez uporabe kemije.

Slika 5: Drevo kot mladinski center za spoznavanje lastne identitete, mesto opazovanja sveta. Dvig nad horizontalo življenja.

Figure 5: A tree as a youth centre for self-recognition, a place for spotting the world. Elevation above the horizontal of life.

Šetarova nudi dober poligon za izvedbo projekta pridelave zelišč v svoji neposredni bližini – na lastnih vrtovih v zunanjem pasu naselja. Vrtovi ob naselju se pahljačasto razprostirajo in dopolnjujejo sliko naselja vtkanega v krajino. Avtohtone rastlinske vrste se s takim pristopom lahko ohranijo za naslednje rodove, poleg tega ima ta scenarij tudi sočasne stranske vplive. Eden opaznejših je oživljanje lokalne kulinarike v obliki iskanja in objavljajanja lokalnih receptov, pojav gostinske dejavnosti v naselju – kar dodatno vpliva na razvoj naselja in pojav novih delovnih mest. Analogijo med predlaganim projektom lahko najdemo pri opisu pridelave ekoloških živil v okolici mesta Budoia v Italiji [Goetz, 2007: 102-109].

Farma v neposredni bližini muzeja ne more preživeti v obstoječi obliki. Potrebuje nov program, ki bo dopolnjeval dejavnosti v bližnjem naselju. Obstoječi objekti in bližnje površine med objekti in novo AC traso se lahko preoblikujejo. V tem primeru se izkoristi degradiranost prostora zaradi AC in se v pasu med farmo in AC traso omogoči prosta reja živali. Taka reja je prijaznejša do živali in do okolja. S prehodom na prosto rejo živali se zmanjša potreba po objektih, ki so v okviru farme – le ti se lahko uporabijo za vzgajanje gomoljnic, sadik in druge vegetacije. Proste površine klinaste parcele med traso AC in poljsko potjo je možno uporabiti za zasnovo zelenjavnih vrtov ali drevesnice. Kombinacija teh dveh dejavnosti izkorišča danosti okolja – degradiranost prostora zaradi trase AC in bližina pretočnega jezera Radehova. Jezero ima primarno obrambno vlogo (zbiralnik vode ob višjem vodostaju reke Globovnice), v kontroliranem režimu bi bil lahko določen delež vode uporabljan za zalivanje drevesnice in gojenih površin na območju farme.

Tako predlagana zasnova ni prostorsko ozko odmerjena, temveč presega okvir – ozeleni se trasa AC. Z zelenim pasom na južni in severni strani AC se uredi veduta vas-mesto. Poleg vizualnega izboljšanja okolja predstavlja pas ugodno tamponsko cono, ki zadržuje prašne delce s cestišča, ovira prehod hrupa in nudi novo okolje za nastanitev drobnih živali. Renaturalizacija obcestnega pasu postane del rekreacijskih poti med vasjo, vrtovi in polji. S celostnim preoblikovanjem celotno območje vključno z mestom Lenart, pridobi na kvaliteti.

Z vidika zaposlovanja je predlagani razvojni scenarij ugoden, vrtnarija s farmo in muzej bi ponudila nekaj novih delovnih mest. Zahtevnost dela je različna. Poklicno znanje zaposlenih zajema od tehničnih do družboslovnih znanj.

Predlagani scenarij je zahteven in obširen projekt, kjer bi moralo sodelovati večje število upravnih služb, združenj in drugih strokovnjakov in kar je najpomembnejše – lokalni prebivalci – ki bi se na tej poti razvoja našli. Prostorski ansambel morfoloških enot je s tem razvojem uigran, celovit in tudi gospodarsko stabilnejši in manj odvisen od drugih regij.

Zaključek

K razmisleku o Šetarovi so me napeljali otroci in mladi iz vasi, ki so si izven roba vasi izbrali drevo kot njihov družbeni center. Njihov odnos do lokacije in hiša na drevesu so bili povod mojih misli in vprašanj – zakaj bežijo ven iz vasi in kaj vidijo dol z drevesa.

Šetarova je primer, kjer se je vpetost naselja v krajinsko sliko ohranila. Simbioza človeka in narave je vredna pohvale in opisani razvojni scenariji lahko pripomorejo k jasnejši predstavi, kaj se z naseljem lahko dogodi. Namen ni samo v predstaviti scenarijev, temveč v orisu rezultatov, ki izhajajo tudi na osnovi podatkov pridobljenih v okviru arhitekturne delavnice. Celotni proces označujem kot ekonomiko prostorskega načrtovanja na lokalnem nivoju, kjer se k strogim formalnim postopkom sprejemanja prostorskih dokumentov vključi še neformalna komunikacija v okviru arhitekturne in urbanistične delavnice. V urbanizmu in arhitekturi se variantne rešitve in podvariantne rešitve izdelujejo kot odkrivanje dejanske problematike zaradi slabo zastavljene projektne naloge. Drugi razlog je v tem, da se z izdelavo drugih vzporednih ali tudi nasprotnih rešitev povečuje verodostojnost predlaganih ukrepov in rešitev. Nedvomno bi bilo manj prostorskih sporov, če bi bili predlagane strategije in prostorski ukrepi čim bolj razumljivi in nazorni (fotomontaže, prostorske skice, makete). Korak naprej je institut mestnega ali občinskega arhitekta kot verodostojnega strokovnjaka, ki lahko tovrstne dogodke in rezultate tekoče vključuje v proces izvajanja lokalnih prostorskih aktov.

Ekonomika v prostorskem načrtovanju je potrebna in nujna z vpeljavo arhitekturnih delavnic, ki s svojo mediatorsko vlogo lahko presegajo formalne okvirje zakonsko določenega sodelovanja javnosti pri sprejemanju lokalne prostorske zakonodaje.

Skupna misel scenarijev je v tem, da so vsi možni in prav vsak od scenarijev je lahko izigran ali pa zelo dobro izveden in tudi izboljššan. Nedvomno je želja razvoja okolja v tem, da preživi kultura, vedenje o življenju in omogoča nove dopolnitve družbene aktivnosti (izobraževanje, turizem, podjetništvo).

Problematika in projekcija razvoja naselja je obsežna in presega okvirje samo enega sestavka. Namen članka je v predstavitvi procesov pri opredeljevanju razvoja, rezultati pa potrebujejo obširnejšo obdelavo, ki bo obravnavala namen in vlogo arhitekturne delavnice pri oblikovanju kvalitetnega bivalnega okolja. Arhitekti torej nismo le ljudje, ki imamo navado ustvarjati popolnoma nore in idealistične utopije [Christopher A., 1968]. Opisano pomeni, da je delo načrtovalca arhitekta kot povezovalca pri zasnovi strategije razvoja zahtevno in nujno.

Viri in literatura

- Alexander, C.H., (1968): Major Changes in Environmental Form Required by Social and Psychological Demands. Vir naveden v :Schmeidler, K. et al (2008): Arena urbanističnega znanja. UI, Let 19, 1 2008, št 1, str.: 61-65.
- Brojan, L. (ur.) (2008): Katalog razstave: Arhitekturna delavnica Lenart 2008. UL FA.
- Čok, G., (2005): Preoblikovanje stanovanjskih objektov za potrebe družinskega podjetništva. V: AR, Let. 7, št. 1: str.: 36–39.
- Dalla Valle, S., Zupančič, D. (2001): Predlog skladnejšega oblikovanja počitniškega doma slovenskih železnic v Kranjski gori. UIRS, Ljubljana.
- Dalla Valle, S., Zupančič, D. (1998): Dovje, ureditev trga. URBI d.o.o., Ljubljana.
- Griessler, B. T., Vrhovšek, D., (2007): Rastlinske čistilne naprave za čiščenje odpadnih voda. V: Letna konferenca katedre za biotehnologijo UL, Pomen biotehnologije in mikrobiologije za prihodnost voda. 18.-19.1.2007.
- Goetz, A (ur.) (2007): Mi, Alpe! : Ljudje ustvarjamo prihodnost: 3. Poročilo o Alpah. CIPRA. Buča, Ljubljana.
- Juvanec, B., (1998): Arhitektura pri Lenartu. Jasama. Lenart.
- Juvanec, B. (ur.) (1993): Kaj lahko danes naredimo z nepravo arhitekturo. Zbornik 7. Mednarodnega bienalnega sejma gradbeništva in gradbenih materialov. UL Šola za arhitekturo, Ljubljanski sejem d.d., Ljubljana – Gornja Radgona.
- Lah, L., (2002): Muzeji na prostem - večplastnost pomenov za ohranjanje arhitekturne dediščine. V: AR, Let. 4, št. 1, str.: 64–65.
- Sketelj, P., (2008): Smernice za izvajanje varovanja in zagotavljanja dostopnosti do kulturne dediščine v muzejih na prostem. SEM, Ljubljana.
- Zupančič, D., (2003), Poplave in prostorsko načrtovanje. ECOVAST seminar, Otočec Ministrstvo za kmetijstvo RS.
- Zupančič, D., (2003): Življenjski cikel v vernakularni arhitekturi. Raziskovalna naloga, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- Zupančič, D., (2004): Logika vernakularne arhitekture nasproti novemu grajenemu tkivu. Urbanistični Inštitut RS, Ljubljana. V: Urbani izziv, Let 15, št 1, str.: 60–66.
- Zupančič, D., (2005): Oblikovanje kvalitetnega bivalnega okolja z ozirom na izrabo naravnih obnovljivih virov med vernakularno in sodobno arhitekturo. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- Zupančič, D., (2008): Dispersed vernacular structures as landscape development potential, Case of Alpine region in Slovenia. V: PECSRL 23rd Session, Let: 46, str.: 162. Universidade Lusofona, Portugal.
- Dokumentacija arhitekturne delavnice Lenart 2008, UL FA, LAS, KS Lenart. Delavnica je bila delno financirana s sredstvi EU. Mentorji: prof. dr. Borut Juvanec, dr. Domen Zupančič, mlada raziskovalka Larisa Capuder; sodelavke in sodelavci: Amela Špendl, Jošt Hren, Jernej Gabrovec, Simon Kramer, Damjan Hidič, Dejan Kičin Stare, Tina Vilfan, Matej Stare, Rok Božič, Peter Rupar, Živa Repovž, Jaro Ješe, Matic Brdnik, Tadej Juranovič.
- Uradni list RS 33, (2007): Zakon o prostorskem načrtovanju (ZPNačrt).
- Uradni list RS 110 (2008): Pravilnik o kriterijih za načrtovanje prostorskih ureditev in posegov v prostor na najboljših kmetijskih zemljiščih zunaj območij naselij.

dr Domen Zupančič
UL, Fakulteta za arhitekturo
domen.zupancic@fa.uni-lj.si